

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ МОРСЬКОГО ПРОСТОРУ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF MARITIME SPACE DURING ARMED CONFLICTS

Волкова Ю.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права та процесу
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
почесний співробітник University of Liverpool
ORCID ID: 0000-0002-2799-3933

У статті досліджено питання міжнародно-правового захисту морського простору під час збройних конфліктів. Вказано, що сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується визнанням важливості цінностей, притаманних демократичному суспільству. Серед основних цінностей права людини і навколишнє середовище виходять на перший план, як необхідна умова і природна основа існування громадянського суспільства в цілому.

Екологічні права знаходяться в центрі уваги більшості держав світу, оскільки їх реальне дотримання та наявність дієвих механізмів захисту є показником того, наскільки розвиток держави відповідає сучасним потребам суспільства. Інтенсифікація людської життєдіяльності, розширення використання об'єктів довкілля призводить до заздалегідь непередбачуваних кардинальних і навіть катастрофічних змін у природі. Це покладає на людей обов'язки щодо захисту навколишнього середовища.

Констатовано, що сьогодні постійно посилюються виклики та загрози світовій цивілізації, серед яких найбільшу небезпеку становлять збройні конфлікти. Воєнні дії порушують функціонування усіх природних систем життєзабезпечення, впливаючи на цілісність взаємозв'язків у біосфері, стан природних ресурсів, темпи їх відновлення тощо. Збройні конфлікти суттєво впливають зокрема на річкову систему. У результаті цього страждають природні води не лише тих країн в яких відбуваються конфлікти, але й країн, які мають систему спільну з нею. Отже будь-який збройний конфлікт частіш за все має транскордонні екологічні наслідки. Зроблено висновок, що на сучасному етапі наявна необхідність розробки оптимального механізму захисту морського простору під час збройного конфлікту, в першу чергу міжнародними засобами.

Ключові слова: забруднення, механізм, морський простір, міжнародний досвід, реалізація права, збройний конфлікт, екологічні права.

The article examines the issues of international legal protection of maritime space during armed conflicts. It is indicated that the current stage of civilisation development is characterised by the recognition of the importance of values inherent in a democratic society. Among the basic values, human rights and the environment come to the fore as a necessary condition and natural basis for the existence of civil society as a whole.

Environmental rights are in the focus of attention in most countries of the world, as their actual observance and the availability of effective protection mechanisms are an indicator of the extent to which the development of a state meets the modern needs of society. The intensification of human activity and the expansion of the use of environmental objects lead to unpredictable and even catastrophic changes in nature. This imposes on people the responsibility to protect the environment.

It is stated that today the challenges and threats to world civilisation are constantly increasing, among which armed conflicts pose the greatest danger. Military actions disrupt the functioning of all natural life support systems, affecting the integrity of interconnections in the biosphere, the state of natural resources, the pace of their recovery, etc. Armed conflicts have a significant impact on the river system in particular. As a result, natural waters not only in the countries where conflicts occur, but also in countries that share the system with it suffer. Thus, any armed conflict most often has transboundary environmental consequences. It is concluded that at the present stage there is a need to develop an optimal mechanism for the protection of maritime space during an armed conflict, primarily by international means.

Key words: pollution, mechanism, maritime space, international experience, implementation of law, armed conflict, environmental rights

Сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується визнанням важливості цінностей, притаманних демократичному суспільству. Серед основних цінностей права людини і навколишнє середовище виходять на перший план, як необхідна умова і природна основа існування громадянського суспільства в цілому.

Екологічні права знаходяться в центрі уваги більшості держав світу, оскільки їх реальне дотримання та наявність дієвих механізмів захисту є показником того, наскільки розвиток держави відповідає сучасним потребам суспільства.

Інтенсифікація людської життєдіяльності, розширення використання об'єктів довкілля призводить до заздалегідь непередбачуваних кардинальних і навіть катастрофічних змін у природі. Це покладає на людей обов'язки щодо захисту навколишнього середовища. Як слушно вказав Суддя Верховного суду Великої Британії Роберт Карнват: «...екологічні права не є «правами людини» у звичайному розумінні. Це набагато більше. Вони включають в себе права та обов'язки. Права – це права не лише людей, але й усіх живих істот, усього живого. Обов'язки – наші, як виду, який має унікальну здатність впливати на навколишнє середовище на благо чи на шкоду» [1].

Водночас постійно посилюються виклики та загрози світовій цивілізації, серед яких найбільшу небезпеку становлять збройні конфлікти. Воєнні дії порушують функціонування усіх природних систем життєзабезпечення, впливаючи на цілісність взаємозв'язків у біосфері, стан природних ресурсів, темпи їх відновлення тощо [2]. Збройні конфлікти суттєво впливають зокрема на річкову систему. У результаті цього страждають природні води не лише тих країн в яких відбуваються конфлікти, але й країн, які мають систему спільну з нею [3]. Отже будь-який збройний конфлікт частіш за все має транскордонні екологічні наслідки. Все наведене зумовлює необхідність розробки оптимального механізму захисту морського простору під час збройного конфлікту, в першу чергу міжнародними засобами.

Варто вказати, що у мирний час правовою основою взаємодії держав є міжнародні договори й конвенції в галузі охорони морського середовища, які визначають міжнародно-правовий режим захисту й збереження морського середовища, права та обов'язки держав під час здійснення заходів стосовно всіх джерел забруднення в усіх морських просторах.

На міжнародному рівні захист моря від забруднення здійснюється на підставі міжнародних договорів універ-

сального характеру, як-то Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню із суден 1973 р. із протоколом, який змінює її, від 1978 р. (МАРПОЛ 1973/1978/), Конвенція про запобігання забрудненню моря в результаті захоплення відходів та інших матеріалів 1972 р., Конвенція про втручання у відкритому морі на випадок аварій, які загрожують забрудненням нафтою 1969 р., Конвенція про цивільну відповідальність за збитки від забруднення нафтою 1969 р. та інші.

Особливе місце у механізмі захисту морського простору займає Конвенція ООН з морського права 1982 р., яка визначає форми співпраці між державами. Саме внаслідок прийняття цієї Конвенції 1982 р. було створено систему, яка є основою міжнародно-правового захисту й збереження морського простору.

Зокрема питанням відповідальності за забруднення морського простору присвячена ст. 235 Конвенції 1982 р., ч. 1 якої говорить про відповідальність держав стосовно виконання зобов'язань із захисту й збереження морського середовища відповідно до міжнародного права. Проте маємо підкреслити, що йдеться про відповідний захист у мирний час. Щодо захисту під час збройних конфліктів, справи складаються дещо інакше.

Подібною за змістом і механізмом дії є так звана Барселонська конвенція, а саме Конвенція щодо захисту Середземного моря від забруднення, яку підтримали держави Середземного моря та прийняли в лютому 1976 р. у м. Барселона, яка також містить положення, які мають відношення до моніторингу, співпраці у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із забрудненням, та співробітництва у сфері науки і техніки.

У квітні 1978 р., були прийняті регіональні конвенції стосовно захисту особливого району, а саме Перської затоки, який підпадає під значну загрозу забруднення в результаті видобутку в цьому районі нафти та її перевезення на танкерах.

На Конференції ІМКО із запобігання забрудненню моря 1973 р. Було прийнято Конвенцію МАРПОЛ, якою передбачені п'ять «особливих районів»: Середземне море, Балтійське море, Чорне море, Червоне море та район «заток» (Персидська затока), хоча не всі ці регіони підпадають під одні і ті ж положення конвенції.

Зокрема 1996-го, шість чорноморських країн підписали Стратегічний план дій із відновлення та захисту Чорного моря, започаткувавши Міжнародний день Чорного моря 31 жовтня. Потреба в такому документі виникла у зв'язку з небезпечною руйнування унікальних природних комплексів Чорного моря через вплив людини. Нині ж потреба зберегти Чорне море актуальна як ніколи, адже воно також відчуває на собі вплив російського вторгнення.

Варто вказати, що процес формування міжнародно-правового механізму захисту морського простору під час збройних конфліктів розпочався ще у ХХ ст. Це було зумовлено тим, що саме у цей час сталися випадки завдання значної екологічної шкоди території однієї або більше держав у ході збройного конфлікту. Так, варто згадати екологічні наслідки бомбардування Хіросіми і Нагасакі у 1945 р, війни в Індокитаї у 1965 -1973 років, у Перській затоці в 1990-1991 років, в Югославії у 1999 р, в Афганістані та Іраку тощо. У подальшому ОБСЄ та ЮНЕП оцінювали екологічні наслідки військового конфлікту в Нагірному Карабаху (2006), Грузії (2008), на сході України (2014). У 2017 році різні міжурядові та неурядові організації брали участь в оцінці екологічного впливу бойових дій у Сирії та Іраку.

2022 року розпочалася війна в Україні. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, з початку війни зафіксовано понад 2340 фактів нанесення агресором шкоди довкіллю. Через війну постраждало 20% природоохоронних територій. Понад 23 тис. тонн парникових газів було викинуто в атмосферу

через пожежі в результаті ворожих обстрілів. Від воєнних дій постраждали сотні видів тварин і рослин, які мають різний природоохоронний статус. І це ще не кінець.

Бойові дії під час збройних конфліктів впливають на об'єкти природно-заповідного фонду, призводять до забруднення моря токсичними речовинами від затопленої техніки та зруйнованої прибережної інфраструктури, а також впливають на прибережні екосистеми.

Безспірно слід визнати, що екологічна ситуація в Україні була кризовою ще до початку війни, проте під час збройного конфлікту перетворилася на катастрофічну. Ситуація погіршується через постійне руйнування (пошкодження) численних промислових підприємств, у тому числі гірничо-металургійних, які є об'єктами підвищеної екологічної безпеки, а також об'єктів критичної інфраструктури, що забезпечують нормальне функціонування населення.

Проте після початку російсько-української війни 2014 року чимало об'єктів природно-заповідного фонду опинилися в окупації. Частина з них страждає через відсутність належної охорони та зміну статусу, а деякі території потерпають безпосередньо від дій окупантів. Наприклад, викликом стала мілітаризація Кримського півострова, зокрема проведення військових навчань поблизу природоохоронних територій або навіть на них. Протягом декількох років росіяни проводили масштабні військові навчання в районі мису Чауда на Керченському півострові, що безпосередньо зачіпали степові, прибережні та морські екосистеми Опущького природного заповідника. У місцях інтенсивного проведення навчань окупанти використали велику кількість боєприпасів (особливо в морі), що є руйнівним для живих істот, а також забруднює ґрунти, повітря та воду. А в деяких випадках заповідні об'єкти були пошкоджені чи знищені внаслідок виснаження природних ресурсів і будівництва кар'єрів, як це, наприклад, сталося з Бакальською косою на півночі Кримського півострова, яка є регіональним ландшафтним парком. Там окупанти незаконно видобували пісок, щоб забезпечити численні будівництва на півострові. Але й самі масштабні об'єкти інфраструктури можуть нести загрозу. Скажімо, добудований 2018 року горезвісний Керченський міст може бути причиною змін в екосистемах і гідрогеологічних умовах Керченської протоки й усього Азовського моря, адже для його будівництва фактично знищили природні оселища острова Тузла в Керченській протоці, а сам міст порушує міграційні шляхи морських тварин.

Унаслідок знищення Каховської ГЕС у Чорне море потрапили колосальні обсяги прісної води, забрудненої добривами, паливно-мастильними матеріалами та стічними водами. Аналіз даних із супутника дав змогу науковцям розрахувати, що після підриву Каховської ГЕС забруднені річкові води сягнули аж гирла Дунаю, охопивши понад 7300 км² морської акваторії [4].

Варто вказати, що наразі аналіз ситуації в зоні конфлікту здійснюється за обмеженого набору джерел. Сьогодні на частині територій не проводиться екологічний моніторинг, відсутня достовірна інформація про характер пошкоджень та їх наслідків тощо. Фахівці передбачають, що збитки від цієї війни для довкілля, можуть сягнути сотні мільярдів доларів США. Проте чи вдасться стягнути словна репарації з Росії і які саме процедури притягнення до відповідальності за екологічні злочини будуть застосовані, ці питання залишаються відкритими.

Питання міжнародно-правового захисту морського простору у зв'язку зі збройним конфліктом є предметом регулювання норм міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права тощо. В межах кожної із цих галузей функціонують відповідні міжнародно-правові режими, що формуються на основі відповідних звичаєвих і договірних норм.

Окремі правові положення щодо обмеження впливу на морський простір під час проведення воєнних дій можна

знайти в різноманітних за своєю юридичною природою міжнародних документах, розроблених міжнародними організаціями, урядами тощо. Проте постає питання: чи достатньо вже існуючих інструментів для забезпечення оптимального захисту морського простору під час збройних конфліктів?

В цілому, якщо розглядати історію становлення «екологізації» міжнародного законодавства, то варто відзначити, що саме екологічні наслідки війни у В'єтнамі підкреслили необхідність прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 року *The Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD Convention)* [5]. Конвенція мала на меті обмеження способів ведення воєнних дій, що можуть мати наслідком зміну природних процесів, клімату тощо.

У преамбулі Конвенції зазначено, що мотивами її прийняття є усвідомлення надзвичайно шкідливих наслідків для добробуту людей внаслідок військового або будь-якого іншого ворожого застосування засобів впливу на навколишнє середовище; прагнення ефективно заборонити таке використання засобів впливу на навколишнє природне середовище з метою усунення небезпек для людства від такого використання; прагнення сприяти поглибленню довіри між народами і подальшому відновленню міжнародної ситуації відповідно до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Відповідно до Конвенції кожна держава-учасниця зобов'язується не вдаватися до воєнного або будь-якого іншого ворожого застосування засобів впливу на навколишнє середовище, що мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як засіб знищення, пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Вони також погоджуються не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, групу держав або міжнародні організації до діяльності, яка порушує ці зобов'язання.

На жаль, ефективність Конвенції виявилася недостатньою для забезпечення необхідного захисту і необхідно було шукати додаткові правові механізми для вирішення проблеми. Тому у 1977 році був прийнятий Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. Це був перший документ, що містив норми загальнообов'язкові для країн – сторін цієї угоди щодо поведіння із довкіллям під час збройного конфлікту.

Деякі документи міжнародного права безпосередньо або непрямо містять положення, що забороняють завдання шкоди довкіллю під час збройного конфлікту. Наприклад, Декларація Конференції ООН із проблем навколишнього для людини середовища 1972 р. у принципі 26 проголосила, що людина й оточуюче її середовище повинні бути позбавлені від наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового знищення. Всесвітня хартія природи, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1982 р., проголошує: «5. Природу необхідно захищати від розграбування внаслідок війни чи інших ворожих дій. [...] 20. Слід утримуватися від воєнних дій, що завдають шкоди природі». Декларація Ріо-де-Жанейро з довкілля і розвитку 1992 р. у принципі 24 проголосила, що війна неминуче здійснює руйнівний вплив на процес сталого розвитку, тому держави мають поважати міжнародне право, забезпечуючи захист довкілля при виникненні збройних конфліктів [6].

У п. 39.6 Порядку денного на XXI століття 1992 р. зазначається, що Генеральна Асамблея ООН та її Шостий комітет є належним форумом для розробки заходів з охорони довкілля від широкомасштабного знищення під час збройних конфліктів, при цьому беруться до уваги спеціальні повноваження та особлива роль у цьому процесі Міжнародного комітету Червоного Хреста [7].

Важливим джерелом міжнародного гуманітарного права також є принципи, які можуть доповнювати різно-

манітні міжнародні документи, застосовуватися і тлумачитися в рішеннях міжнародних судів, тощо.

Варто вказати, що бомбардування нафтопромислових об'єктів під час ірано-іракської війни (1980–1988) та підпал кувейтських нафтових свердловин під час війни у Перській затоці (1990–1991) відродили міжнародну зацікавленість у підтвердженні та уточненні законодавства, яке захищає морський простір у збройних конфліктах. За підтримки резолюції Генеральної Асамблеї ООН та після консультацій з міжнародними експертами, Міжнародний Комітет Червоного Хреста розробив Керівні принципи із включення норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту природного середовища до військових статутів та інструкцій з метою вдосконалення підготовки збройних сил та, в кінцевому підсумку, кращого дотримання таких норм.

В арсеналі міжнародного права навколишнього природного середовища наявні такі джерела права як принципи та «м'які» інструменти, що не мають обов'язкової сили, але відіграють важливу роль у розробці та застосуванні норм цієї галузі права. Проте на сьогодні не існує оптимального документа, який би стосувався обмеження впливу воєнних дій на довкілля та питання відшкодування шкоди, завданої довкіллю під час збройної агресії. Численні міжнародні договори та угоди в сфері міжнародної охорони довкілля та використання природних ресурсів у сфері відповідальності за шкоду довкіллю в більшості не містять «воєнних» статей. Також вони не містять положень щодо можливості чи обов'язковості їхнього застосування під час збройного конфлікту.

Виятками є Конвенція ООН про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р., яка у ст. 29, що має звичайний характер [8], встановлює: міжнародні водотоки мають підпадати під захист принципів і норм міжнародного права, що застосовуються під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру; Африканська конвенція щодо збереження природи і природних ресурсів 2003 р. у ст. XV містить чи не найповніший перелік зобов'язань щодо охорони довкілля, які держави мають виконувати не лише під час збройних конфліктів, але й після їхнього завершення.

До основних міжнародних угод у сфері охорони морського простору, які мають відношення до сфери охоплення даного дослідження також можна віднести:

- Конвенцію ООН з морського права (UNCLOS) (1982), яка містить положення, які прямо стосуються військових кораблів. У ній відсутні положення щодо припинення її дії під час війни, з чого можна зробити висновок, що її дія під час воєнних дій повністю не припиняється. Проте аналіз закріплених Конвенцією норм не зовсім чітко показує, наскільки вона гарантує захист довкілля під час воєнних дій. Втім можливість її застосування до ситуацій забруднення морського середовища із наземних джерел чи із нафтових платформ є на сьогодні відкритою.

- Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден MARPOL (1973). Конвенція не містить положень щодо її застосування під час воєнних дій, втім містить правило про імунітет військових, військоводопоміжних та інших кораблів, літальних апаратів, аналогічне до положення конвенції UNCLOS – ст. 3(3).

- Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992). Аналогічно до попередніх конвенцій відсутність прямої згадки про застосування чи незастосування конвенції в період воєнних дій не виключає необхідність дотримання положень конвенції щодо захисту довкілля Чорного моря під час збройного конфлікту.

- Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (1971). Конвенція дозволяє державам, у зв'язку з нагальними державними інтересами, скасовувати чи зменшувати межі водно-болотного угіддя,

включено до Списку (ст. 2 (5) та ст. 4). До таких інтересів можуть відноситися й інтереси національної безпеки, воєнного стану, що може вказувати на обов'язок застосувати положення цієї конвенції і під час воєнних дій.

Аналіз наведених документів свідчить, що обов'язок застосування їх у мирний час не виключає необхідності застосування під час воєнних дій. Принаймні положення декількох конвенцій підтверджують такий висновок. Проте лише біля 20 % конвенцій та угод, проаналізованих науковцями під егідою Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP) для дослідження міжнародного права в сфері захисту морського простору під час воєнних дій, містять чіткі положення про незастосування їхніх положень під час збройних конфліктів.

Отже, міжнародним співтовариством розроблено численну кількість документів щодо недопущення забруднення морського простору, встановлено процедури, заходи та обов'язки держав із забезпечення схоронності Світового океану. Проте проведений аналіз показав, що міжнародні інституції та наявні засоби виявилися недостатньо ефективними. Вони не здатні впливати на агресора і обмежувати його злочинні дії, які направлені на завдання шкоди морському простору.

Більше того проведений аналіз попередніх фактів забруднення морського простору під час збройних конфліктів показав чисельні прогалини у регулюванні та реалізації права на відшкодування екологічної шкоди та відновлення порушених екологічних прав під час збройного конфлікту вже після його закінчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Conflict and Environmental observatory. URL: <https://ceobs.org/un-lawyers-approve-28-legal-principles-to-reduce-the-environmental-impact-of-war/>
2. Human Rights and the Environment URL: <https://www.supremecourt.uk/docs/speech-181010.pdf>
3. Tiset H. P. W., Gleditsch N. P., & Hegre H. Shared rivers and interstate conflict. *Political geography*. 2000. 19 (8). P. 971-996. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S096262980000038X>
4. Як війна вплинула на Чорне море URL: <https://ukrainer.net/viy-na-chorne-more/>
5. The Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD Convention) URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiJgZnFis3_AhVsQ0EAHQs3B2cQFnoECA0QAw&url=https%3A%2F%2Fwww.icrc.org%2Fen%2Fdownload%2Ffile%2F1055%2F1976-enmod-icrc-factsheet.pdf&usg=AOvVaw2YV8nglhy9Ls8M4YDPpO3R&opi=89978449
6. The Rio declaration on environment and development URL: <https://www.preventionweb.net/files/resolutions/N9283657.pdf>
7. Agenda 21. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL : <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.
8. Dellapenna J.W. (2001) The customary international law of transboundary fresh waters *International Journal of Global Environmental Issues*. Vol. 1, Nos. 3-4. P. 264–305.